

Başvuru /Received: 4 Mart/March - 2024

Kabul /Accepted: 21 Mayıs/May - 2024

Türk Folklor Araştırmaları. 2024, Sayı: 369, 174-194. e-ISSN 3023-4670.
<https://turkfolklorarastirmalari.com/>

ALEVİ İNANCINDA ZÂKİRLİK GELENEĞİ VE KADIN ZÂKİR OLMAK: ZÂKİR TÜRKAN AKBIYIK

Dilek YAYLA*

Öz

Bu çalışmanın amacı zâkirlik geleneği içinde, kadın zâkirlerin yola hizmet ederken yaşadıklarını, farkındalıklarını ve şehirleşmeyle gündeme gelen değişimlerini anlamaya çalışmaktır. Zâkirlik; Alevilik inancındaki cem ritüeli içinde önemli yere sahip 12 hizmetten biridir. Ritüelde zâkir, cemin yürütücüsü olan dede kadar ön plandadır. Topluluğun, inancın yarattığı ortak duyguya

* Halkbilimci-yazar/Folklorist-Writer. dimet2005@gmail.com. ORCID ID 0009-0002-9117-2846

ulaşabilmesini sazıyla ve söylediği deyişler aracılığıyla sağlar. Uygulama dinî öneminden başka sözlü kültür ürünlerinin aktarımına da hizmet eden bir gelenektir. Çalışmada bu geleneğin kadın zâkirler tarafından daha aktif olarak icra edildiğini görünür kılmak amaçlanmaktadır. Ayrıca günümüzde ritüelin ve zâkirlik geleneğinin köy-kent, eski-yeni bağlamında uygulanma süreçlerindeki değişimlere yer verilmiştir. Bu değişime tanıklık eden Türkan Akbıyık'ın süreçte yaşadıklarını doğrudan aktarımı çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Çalışma metodolojisinde yazılı literatür kullanımının yanı sıra daha öncede belirtildiği üzere kaynak kişi kullanımına gidilmiş ve kadın zâkir Türkan Akbıyık ile yapılan yüz yüze görüşmeleri kapsayan; onun deneyim ve bilgilerini paylaştığı veriler kullanılmıştır. Akbıyık bir ocak mensubu olması sebebiyle önceki kuşaktan aktarılan bilgiye sahiptir. Zâkirlik geleneği, literatürde yüksek lisans ve doktora tezlerine de konu olmuştur. Bu tezlerde gelenek müzikal açıdan değerlendirilmekle birlikte, Alevilik içinde yöresel olarak uygulandığındaki farklılıklara yer verilmiştir. Alan çalışmalarından elde edilen gözlemlerden oluşan yazılı kaynaklarda da gelenek hakkında bilgiye ulaşılmaktadır fakat bu çalışmaların ana başlığında Alevilik içinde toplumsal cinsiyet, Alevi kadınlar ya da bir Alevi ocağı özelindeki bilgiler ön plandadır. Zâkirlik bu kaynaklarda alt başlık olarak bulunmaktadır. Elde ettiğimiz verilere göre: İnsanlar, tanıdık oldukları küçük köy topluluklarından çıkarak, birbirine yabancı şehir topluluklarına katıldıklarında, cemlerde ortak duygular yaşama ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmaktadırlar. Bunun sonucu oluşan farklılaşmayla ilgili izlenimlere yer verilmiştir. Şehirde hızlanan hayatın gelenekte uğrattığı değişime hem tanıklık eden hem de sonraki kuşaklara aktarımını sağlayan kadın zâkir Türkan Akbıyık'ın yaşadıkları kaydedilmiştir.

Anahtar sözcükler: alevilik, cem, ritüel, inanç, zâkir, Türkan Akbıyık

The Tradition of Zakir in Alevism Belief and Being a Female Zakir: Zakir Türkan Akbıyık

Abstract

The aim of this study is to examine what female zakirs live through while serving their purpose within the tradition of zakirs, their awareness and the changes brought about by urbanization. The service of Zakir is one of the twelve important elements of Alevi cem rituals. In cem rituals, a zakir holds as important a place as the Dede who conducts the cem ritual. Zakirs enable the community to reach

the common feeling created by faith with their instrument (saz) and the sayings uttered. Besides its religious significance, this practice also helps hand down oral cultural elements. This study also aims to make clear the fact that this job has been conducted more actively by female zakirs. The changes that have taken place in the process of practice within the context of rural-urban, and old and new are also included in this study. Having witnessed these changes in person, Türkan Akbıyık, directly conveys her experience during the process, which reveals the originality of the study. In addition to use of written literature in the study methodology, a resource person and the data containing a face to face interview with a female Zâkir Türkan Akbıyık, her experience and knowledge were used. Since Akbıyık is a member of the hearth (ocak), she has the knowledge handed down to her from the previous generation. The tradition of zakir has also been the subject of master and doctoral theses Although tradition is evaluated from a musical perspective in these theses, the differences in its local applications in Alevism are dealt with. Information about the tradition is available in the written sources obtained from the observations on field studies. However, in the main titles of these studies, information about gender mainstreaming within Alevism, Alevi women or an Alevi hearth prevail. The subject of zakir is included as a subheading in these sources. The data obtained included people from small village communities who are acquainted with each other, people coming from different urban communities that are strangers to each other, their need for shared feeling during cem rituals and the impressions about the differentiation. The experience of Türkan Akbıyık, who witnessed the changes in tradition brought about by busy city life and also helped pass them on to future generations, was recorded.

Keywords: alevism, cem, rituals, belief, zâkir, Türkan Akbıyık

Giriş

İlk insandan günümüze, inançlar oldukça çeşitlilik göstermiş, toplumların yaşamında, kültürel yaratımlarında önemli yer tutmuştur. İnsanoğlu kendi inanç sistemlerindeki ilahi güç veya güçlerle iletişim kurabilmek, ona/onlara sığınmak, onun/onların sevgisine sahip olmak ve cezasından korunmak amaçlı ibadetler geliştirmiş; bu ibadetlerinde çeşitli ritüeller aracılığıyla ilahi kudretle bir olmuş ve bu anları ilahiye en çok yaklaştıkları zamanlar olarak görmüştür.

İlk inanç biçimlerinden, tek tanrılı dinlere kadar, dinsel olarak nitelendirilebilecek bazı davranış kalıplarının tüm toplumlarda bulunuyor olması dini ve ibadeti bir kültürel evrenseli yapmaktadır. İnsanın bu davranış kalıplarıyla ulaşmak istediği şey kutsal olanla bağ kurmaktır. İbadet kavramı bu noktada devreye girer. Tanrılara, yüce ve kutsal varlıklara karşı gösterilen saygı ve tapınma anlamında ibadet; sevgi, övgü, korku, istek, şükran ve yakınma gibi öğelerle, insanın kutsalla olan bağını sağlar ve sürdürür (Emiroğlu ve Aydın, 2003, s. 410).

Aynı inanç sistemine bağlı topluluklarda kültürel aktarım, ibadetlerde gerçekleştirilen ritüeller aracılığıyla sağlanır. Bu konuda Fredrik Barth topluluğun bağlı olduğu inancın bilgisini birtakım pratikler ve ritüeller aracılığıyla taşıdığını ifade eder (Barth, 1975, aktaran Yıldırım,2018, s. 221). Toplulukları bir arada tutan bir tutkal gibi çalışan ritüeller, kültürel kodları taşımak ve kolektif bilgileri korumak, düzenlemek ve aktarmak özelliklere de sahiptir. Toplumsal organizasyona yardımcı olan ve topluluk bireyleri arasındaki hiyerarşiyi belirleyen ritüeller özellikle çalışmanın ana örnekle mi olan Alevi toplumunda da belirgin şekilde kendini gösterir. Cem ritüelinde bu organizasyonun ve hiyerarşiyeye bağlı görevlerin, otoritenin ve rol dağılımının düzenini net bir şekilde görmek mümkündür (Yıldırım, 2018, s. 259). Tören (ritüel), dedenin posta oturmasıyla başlar, “12 hizmet” denilen kutsal hizmetler yerine getirilerek yürütülür. Zâkir, bu hizmetler içinde sazı eşliğinde görevini icra eden kişidir.

Zâkirlik, Anadolu coğrafyasında yüzyıllardır süregelen “Ozanlık” ve “Destancılık” geleneğinin bir uzantısı olarak düşünülebilir. Özellikle İslam’ın kabulünden sonra, dinî konularla ilgili motiflerin ve önemli şahısların konu edildiği edebî metinler oluşturulmuş ve bu metinlerin aktarımı müzik eşliğinde yapıldığı için geleneğin devamlılığı sağlanmıştır. Zâkirlerin sazları yüzyıllar boyu bu sözlü kültürün taşınmasında en önemli görevi üstlenmiştir (Alevi Erkânında Zâkir, 2023, Par. 1.). Bu geleneğin aktarım ve

değişim dönüşüm süreçlerini anlama çabası, kadın zâkir Türkan Akbıyık ile makale yazarı arasında yapılan görüşmelerde elde edilen verilerle güçlendirilmiştir. Yöntem olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak bilgi edinilmiştir.

1. Zâkir Türkan Akbıyık

Türkan Akbıyık, Ankara Batıkent Pir Sultan Abdal Cemevi'nin öncelikle zâkiri, idari işlerinde sorumlu-yardımcı kişi ve semah hocasıdır. Dahası Akbıyık aynı cemevinde bağlama kursu vererek zâkir yetiştirmeye çalışan bir hizmetkârı ve cenaze, cem töreni gibi etkinliklerin organizatörüdür. Kısacası Alevi inancını ve geleneklerini devam ettirmeye kendini adanmış bir "yol âşığı" olarak kabul edilebilir. 1975 Sivas/ Divriği nüfusuna kayıtlı olan Akbıyık, doğduğundan bu yana Ankara'da yaşamaktadır. 17 yaşında saz çalmaya başlayan Türkan Hanım'ın doğrudan hiç ustası olmamış fakat halk ozanı olan babası Ozan Dergahî'den etkilenmiştir. İlerleyen yıllarda Dertli Divani Baba ile Mekteb-i İrfan Muhabbetleri içerisinde yer almıştır. Yükseköğrenimini Balıkesir Üniversitesi Turizm ve Otelcilik Bölümü ve Anadolu Üniversitesi İşletme Bölümünde yapmıştır. Ağuiçen Ocağı'na bağlı olan Akbıyık, zâkirliği ilk kez 2008-2009 yıllarında, henüz cemevi açılmamışken, Dertli Divani Baba (Zâkir Veli Aykut)ⁱⁱ ile beraber bulunduğu bir cemde kendisine eşlik ederek yapmıştır. Kadın zâkirlerin toplumdaki varlığını daha görünür kılmak için cemevindeki diğer kadınlarla bağlama eşliğinde eserlerin icra edildiği videodan oluşan Kadın Nefeslerⁱⁱⁱ adında bir çalışma yapmıştır. Kendisiyle yapılan görüşmelerde bilgisi dâhilindeki her soruya açık ve samimi bir şekilde cevap vermiş ve makalede kaynak kişi olmaya rıza göstermiştir.

2. Zâkir

Zâkir: cem ritüelinde dedeye saziyla, söylediği deyişlerle, beyitlerle eşlik eden 12 hizmet görevlisinden biridir. Bu hizmetleri kısaca sayacak olursak:

1. Dede: Cemi yönetir, sorunları çözer, toplumu aydınlatır. 2. Rehber: Dedenin yardımcısı ve onun olmadığı yerlerde vekilidir. 3. Gözcü: Cemde düzeni sağlar. 4. Çerağcı (Delilci) Çerağ hizmetinden sorumlu kişidir. 5. Zâkir (Sazandar/Güvende): Saz eşliğinde nefes, düvazımam, miraçlama, mersiye okur. 6. Süpürgeci (Ferraş/ Carcı/ Faraşçı) :Buna Selman-ı pak / Salman-ı Farisi hizmeti denir. Görevi meydanı sembolik olarak süpürmektir. 7. Sakka (Sakî/ Dolucu/ Tezekâr/ İbrikar): Su dağıtır. 8. Sofracı (Lokmacı/ Nakip/ Kurbancı/ Niyazcı): Kurban ve yemek işlerini yürütür. 9. Pervane (Dışarı gözcüsü/ Pazvand): Dışarıda güvenliği sağlar. 10. Peyik (Davetçi) Cemin yapılacağını taliplere duyurur. 11. İznikçi (Meydancı): Cemevinin temizliğini yapar.12. Kapıcı (Bekçi): Cemevinin kapısında bekleyen, giren çıkanı denetleyen görevlidir (Yaman'dan aktaran Coşkun, 2014).

Alevilikte zâkir, dedeyle birlikte cemi yürüten, cem ritüelinin uygulanmasında saz çalan ve söyleyen kimsedir. Anadolu'da, özellikle Alevî toplumunda sözlü geleneğin en iyi taşıyıcıları ve günümüzdeki temsilcileri olan zâkirlerin cemlerde çalıp söylediği eserler birer kutsal metin olarak kabul edilir. Bu geleneksel aktarım ve anlayış içerisinde Ong'un değişiyile; bir tür çıraklık etme, sözlü kültürdeki en etkili öğrenme şekli. Söz söyleme, söyleneni dinleme, dinleneni tekrarlama ve yeniden düzenlemeye hakim olmaktır. Ortak geçmişe tek vücut olarak bakıp katılma (Ong, 2013, s.21). Zâkirler de bu kültürel aktarım yöntemini kullanarak, Alevi inancını geleceğe taşımaktadırlar.

Alevilikte bağlama-saz "Telli Kuran" olarak adlandırılır ve "Âşığın sözü Kuran'ın özü" anlayışı hakimdir. Cem esnasında, Dede'nin düzeni sağlaması ve yolu sürmesindeki en önemli yardımcısı zâkirdir. Çalıp okuduğu deyiş, nefes, duvaz ve tevhid gibi dinî mana taşıyan eserlerle yolu süren zâkirdir. Cemlerde zâkir, saz veya başka enstrüman (keman gibi) ile deyiş ve duvazlara eşlik etmektedir. Ancak yaygın olarak kullanılan enstrüman sazdır. (Güneş, 2013, s. 51-55).

Zâkirin işlevleri ve önemini Türkan Akbıyık şöyle izah etmektedir.

Zâkirlik on iki hizmetten bir tanesi. Zâkire bazı yörelerde “Cem Aşığı” bazı yörelerde “Güvende” diyorlar, “Sazende” diyorlar mesela, farklı yerlerde çok farklı isimleri de var. Şu anda zâkiri kullandığımız için onu söyleyebiliriz. Zâkir olmazsa olmaz çünkü bağlama olmadan cem olmaz. “Âşığın sözü Kuran’ın özü” “Telli Kuran” deniyor. Sonuçta önemli bir şey. Yani kimse böyle sade, saz olmadan aşka gelmez, coşa gelmez çünkü orada tevhitler okuyorsun, deyişler okuyorsun, duvazı imamlar okuyorsun. Zaten insanlara baktığında birçoğu bağlama bekliyor, saz bekliyor çünkü o aşka girmek istiyor. Evet dede konuşuyor ama belli bir aşamadan sonra sazı duymak istiyorlar. Biz mesela onun çok farkındayız sazı aldığımızda, bakıyoruz insanların yüzüne hepsi bir coşa gelmiş, işte o havaya girmiş, o mistik havaya, sazsız kesinlikle cem düşünülemez. Mümkün değil. Zâkirin kelime anlamı “zikir” “zikreden” “söyleyen” demek. Dediğim gibi cemde çok önemli, dede evet cemi yürütür çok önemli ama en az dede kadar önemli.

olduğunu dile getirmiştir.

2.1 Zâkir Olmanın Koşulları ve Yeterliliği Hakkında

Zâkir olmak için saz çalabiliyor olmak tek başına yeterli bir meziyet değildir. Cemlerde zâkirlik yapmak isteyen kişinin istekli ve hevesli olması, inanç, yol ve ibadetle ilgili bilgileri öğrenmede çaba gösteren biri olması gerekir. Küçük yaştan itibaren cemlerde bulunması ve kendini yalnız zâkirliğin gereksinimleri ile değil, 12 hizmetin sürdürülmesi ile ilgili de yetiştirmesi, geliştirmesi şarttır. İbadet esnasında usta âşıkların yanında veya onların belirlediği yerlerde oturan zâkir adayları, ilk olarak gördüklerini ve duyduklarını hafızalarına almakla meşgul olurlar. Çünkü zâkir olmanın, cemlerde dede ile birlikte ibadeti sürdürmenin birtakım öğretileri vardır. Bunlardan en önemlisi, deyiş ve duvazların ezberlenmesidir. Ne kadar çok deyiş, duvaz, semah vd. öğrenir, hafızana alırsan; kıdem de o denli çabuk yükselir. Zâkirliği isteyen ve heves eden her adayın zâkir olması gibi bir durum söz konusu değildir. Öncelikle diğer kıdemli âşıklardan olur alması, sesinin, sazının ve inancının kuvvetli olması gerekir. (Güneş, 2013, s. 194) Kısacası yeteneğinin olması şarttır. Bunun yanında zâkirler gündelik yaşamlarında da hareketleriyle, tavır ve konuşmalarıyla örnek kişiler olmalı. Bir zâkir cem sırasında dedenin anlattığı konuya göre deyişler okuyabilmelidir. Ne zaman ne söyleyeceğini bilmelidir. Zâkirler eski âşıklardan Şah Hatâyî, Pîr Sultan Abdal, Vîrânî, Seyyid Nesîmî, Kul Himmet, Sefil Ali’ den cemin akışına göre deyişler okurlar (Doğan, 1998, s.144).

Bu nedenle sözlü geleneğin aktarımında ve Alevi inancındaki yolun devamı için zâkirin önemi büyüktür. Akbıyık'ın da belirttiği gibi;

Önce yaptığın hizmeti sahiplenmek, o duyguya girmek lazım. Yoksa o kadar çok saz çalan genç var ki! O zaman herkes zâkir olabilirdi. Benim dedem hem cem yürütürmüş, (Ben hiç göremedim, doğumumdan kısa bir süre sonra ölmüş.) hem cem âşıklığı(zâkirlik) yaparmış, ikisini birden. Böyle dedeler var. Bu dedelerin hizmet görmesi daha rahat ve sorunsuz, hepsini kendi bünyesinde toplamış. Benim dedem de öyle biriydi.

İyi saz çalarken buna manevi duyguların da eşlik edebilmesi için hem biraz zamana hem de bir öğreticiye duyulan gereksinim, zâkir olmak için gerekli olan eğitim süreci, çıraklık ustalık gibi evrelerin olup olmadığını gündeme getiriyor;

Tabi çocukluktan yetişen de var, mesela işte Dertli Divani Baba küçüklükten beri hep cemlerde yetiştiğini söylerdi. Cemlerde yetiştiği için de küçükten beri zâkirlik yapmış, yıllardır cem yürütüyor. O toplumun içinde yetişmek, usta çırak ilişkisi daha önemli. Düşünsenize hiç cem görmemiş birisine sıralamayı vereceksin ve haydi bunu okuyacaksın, şunu okuyacaksın diyeceksin, o biraz içsel olmaz çünkü inanç var bir kere ortada. İnanmıyorsan zaten yapmazsın. O ortamda büyümenin, gelişmenin, sürekli cemler içinde olmanın çok avantajı var. Bir kere içselleştirerek öğrenmiş oluyor ama öbür türlü biraz daha soyut oluyor. İşte veriyorsun ve diyorsun ki "Çerağ yandığında bu deyişi okuyacaksın" Çerağ duvazı var, bunu okuyacaksın diyoruz. Okuyor ama onun anlamından habersiz. O çerağ yakmanın orayı aydınlatmanın ne anlama geldiğini bilmiyor. Hissetse, bilse belki daha duygulu söyleyecek. Ortamın enerjisini daha iyi alacak belki. Herkes bunu söyleyemez, kişi hiç cemlerde yetişmemiş olabilir, belki cemlere katılmıştır birkaç kere, çok benimsemiştir, duygusal olarak yatkındır. Kendini oraya ait hissediyordur, birkaç kere ceme katıldıktan sonra az buçuk cemin anlamını önemini de birazcık biliyorsa! İlle de herkesin çekirdekten yetişme gibi bir şansı zaten yok. Şu an baktığımızda, eskiden tamam, eyvallah belki dedelerimize pek çok kere sorduğumuzda babası dedelik yapmış, amcasından görmüş ya da köyünde görmüş.

Bu durumda zâkirin hizmeti görebileceğine dair kendini kabul ettirme noktasında kimin karar verdiği sorusu akıllara geliyor;

Cem yürüten dede aslında karar veriyor olabilir. Diyelim ki siz dedesiniz ve cem yürüteceksiniz benimle ilk defa karşılaşıyorsunuz. Diyorlar ki size, sizin zâkiriniz Türkan. Şimdi siz tedirginsiniz bilmiyorsunuz, Türkan nasıl çalıyor? Ben de bilmiyorum dede nasıl yapıyor bu hizmeti.. Çünkü herkes farklı yürütüyor. Tamam, belki, ana damarlar aynı ama bazı noktalar farklı. Kimi dedeye bakıyorsun, cem içerisinde kendini Alevi gibi hissedemiyorsun. Sünni İslam inancının bir parçası var oluyor cemde. Başka yerde başka türlü. Onun için dedeye bağlı. O dedenin cem yürütme şekli Alevi inancından çok, başka bir inanca benziyorsa o dedeye eşlik etmek istemem. Dede için de aynı şey geçerli olabilir, bir daha o zâkirle hizmet yürütmek istemez. Cemi çok iyi yürüten bir dede olduğunu düşün ve bu kez eğer zâkir yetersiz kalırsa bir daha o zâkirle çıkmak istemez. Genelde o tür dedeler bilmediği zâkirle de çıkmazlar zaten.

1.Görsel: Batıkent Pir Sultan Abdal Cemevi, Ankara Kasım/2016 Anma Etkinliği. Fotoğrafi çeken: Abuzer Adak. Kişiler: Eylem Akbıyık, Eylem Ulusoy Alankuş, , Zâkir Türkan Akbıyık, Dede Hasan Şeneldik

Cem süresince dede ve zâkir arasındaki uyum çok önemli. Akbıyık'ın deyimiyle zâkirin, dedenin gözüne bakarak leb demeden leblebiyi anlaması gerekliliği, cemin sorunsuz akmasına ve oluşturulan mistik duygunun kesintiye uğramadan manevi doyuma ulaşılmasını etkilemektedir. Elbette dede ve zâkir arasındaki uyum kadar okunanların etkisi yadsınamaz. Cemde çalınanların çoğunlukla deyiş, nefes, duvaz ve tevhit gibi

dinî içerikli formlardan oluşması repertuarda söylenip söylenmeyecekler ayrımı ve bu konuda zâkirin seçiminin ne olacağına baktığımızda;

Aslında bu seçim zâkire bağlı değil, tamamen söylenecek ezgiler var, söylenmeyecek ezgiler var. Cem başladığında bir selamlama yapıyor bazı zâkirler, ceme gelenleri selamlıyor dedeyi selamlıyor vs. bunu yapmayan da var. Mesela genelde deyiş okunuyor ulu ozanlardan Şah Hatayî'den, Viranî'den, Kul Himmet'ten genelde ya da herhangi bir ozandan da olabilir ama dediğim gibi cemin o mistik yapısına, o inançsal yapıya ters düşmeyen şeyler olması lazım. Yani herhangi bir türküyü okuyamazsınız orada. Bir kere deyiş olması lazım, o mistik havaya ya da insanlara bir şey öğreten, içerisinde Alevi inancından esintiler, parçalar olan. Cem başlamadan dede insanlarla muhabbet ederken istediğin deyişi okuyabilirsin, ille de Kul Himmet, Şah Hatayî olmayabilir. Seyit Meftunî olur ne bileyim İbretî olur vs. önemli olan ceme uygun bir ezgi olması. Onları okuduktan sonra dede herkesten rızalık alır ve cem başlar. Sonra on iki hizmetler meydana çağırılır onların her birinin ayrı deyişi var. Tek tek hepsini sayıyorsun diyorsun ki; "zâkir sana haber olsun, sakacıya haber olsun. " Hepsi tek tek gelip meydana dizilirken kendi deyişlerini okuyorsun. İşte niyaz alıyorlar. Çağırıyorsun dede duasını veriyor herkes yerine oturuyor. Ondan sonra süpürgeci geliyor vs. işte post geliyor, çerağ geliyor vs. Çerağ geldiğinde onun kendine has bir deyişi var." Hata ettim Hüda yaktı delili" diye. Bir tek deyiş olacak diye bir kural yok ama delille ilgili, çerağ uyandırmayla ilgili deyişler okuyorsun. Mersiye okuman gerekiyor, Saka suyu meydana geliyor çünkü saka suyu geldiğinde, İmam Hüseyin için yas tutuyorsun, ona su verilmediği için şehit oluyorlar ve bununla ilgili su, içinde su geçen ağıt yakıyorsun. İmam Hüseyin'e okunan ağıtlar var, o anda da bunları okumak zorundasın. Şimdi su dağıtılacak e sen orada çıkıp da alakasız bir deyiş okuyamazsın.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere ritüelin akışına uygun ve o anın duygusuna hitap edecek eserlerin seçilmesi son derece önemli olarak kabul edilmektedir.

Zâkir'in Alevi inancına bağlı olarak cemde olması gereken ve kendisinden beklenen performansı gösterebilmesi için kültürün içinde yetişmiş olması, bir ocağa bağlı olması önemli fakat zâkir olmanın baş koşulu değildir. Zâkirlik kurumunun soya dayalı bir yapısı bulunmuyor fakat adaylar bu hizmeti çoğunlukla, ailesinde zâkirlik yapan insanlardan usta çırak ilişkisi içinde öğrenerek ilerliyorlar. Böylece geleneğin aktarımını da geleneğin icrasıyla sağlamış oluyorlar (Er, 2014, s.80).

Ocağa bağlı olmayan zâkirler de var. Bu dernek ilk kurulduğunda, semahın sazını çalan arkadaşımız Alevi değildi ama gayet de güzel çalıyordu.^{iv} İçselleştirmek, o duyguyu hissetmek ya da o işi başarmak, yapabilmek, üstesinden gelebilmek önemli. Ocağa bağlı olmak, dedelikte aranır zâkirlerde aranmaz. Ha! bağlı olursun tabii ki daha iyi olur çünkü o yolu bilmiş olur. Mesela atasından, dedesinden görmüşse eğer, cem yürütmüyordur ama sazı çok iyi çalıyordu. Değişlerde, nefeslerde çok iyidir yani yapabilir. “Ocağa bağlı birisinin zâkirlik yapması gerekir.” şeklinde bir kural yok.

3. Kadın Olmak

Alevi inancında, ibadetlerde kadın ve erkeğin yan yana duruşu, böylesine önemli bir inançsal pratiğin beraber yapılması, kadın- erkek eşitliğinin hayatın diğer alanlarında da görülür şekilde yaşandığına olan inancı güçlendirmektedir. Tarihsel süreç içinde öne çıkmış Alevi kadın figürler, bu eşitliğin varlığına kanıt olarak gösterilir. Yaşamı ve ahlaki özellikleriyle Alevi kadınlara örnek olan Hz. Fatma’dan, efsanevi bir üne sahip Kadıncık Anaya, İmam Cafer Sadık’ın hizmetindeki, Ehl i Beyt dostu bir tüccarın kölesi olan, onlardan dersler alarak kendini yetiştirmeyi başaran ve dönemin dini önderleriyle tartışmalara girip haklılığı kabul edilen Hüsniye’den, kocası öldükten sonra posta oturup cem yürütmüş ve topluluğuna liderlik etmiş Anşa Bacı’ya kadar (Okan, 2016, s.70-73) önemli kadın figürlerin isimlerine literatürde rastlamak mümkündür.

Kadın figürlerin önemi ile ilgili konuşmada Akbıyık;

Fatma ana çok önemli mesela. Alevi inancı diyor ki “Ana yoldur, yol cümleden uludur. Ana çünkü “tabiat ana” diyorsun mesela, doğuran, hayat veren. Şimdi kadın bu kadar önemsiz olabilir mi? ifadesini kullanmıştır.

2. Görsel: Vedat Dalokay Kokteyl Salonu, Pir Sultan Abdal Derneği Barış Kardeşlik ve Eşit Yurttaşlık için Dayanışma Yemeği Ankara, 11 Aralık 2015 Fotoğrafı çeken: Fatma Sinem Kılıçaslan Kişiler: Eylem Ulusoy Alankuş, Zâkir Türkan Akbıyık, Eylem Akbıyık

Nimet Okan, *Canların Cinsiyeti* (2016) isimli çalışmasında Alevilikle ilgili yayınlarda toplumsal cinsiyet alanında kadın konusunun işlendiğini, konuya yaklaşımın daima eşitlik vurgusuyla ilerlediğini belirterek; bu yayınlarda eşitlik iddiasının sorunlu yanının, konunun tarihsel ve mekânsal arka plandan bağımsız değerlendirilmesi olduğunu vurgulamaktadır (Okan, 2016, s. 75). Türkan Akbıyık'ın yaşadığı ve görüşmede paylaştığı bir olayın tam da bu noktada örnek oluşturabilecek nitelikte olduğu düşünülmektedir:

Çorum'da bir yerde, bir cem vardı. Biz zâkirlik yapıyorduk orada, kardeşim vardı, ben vardım. Dede, "cemi mühürleyeceğiz bir anamız gelsin posta" dedi hep erkek vardı postta, ondan sonra beni çağırdı. "Türkan sen gelir misin?" dedi. Ben de gittim. Orada dedelerden birisi karşı çıktı" Kadın posta oturamaz ne münasebet" dedi. Herkes buz kesti tabii, herkesin içerisinde itiraz etti." Kadının posta oturduğu filan nerede görülmüş" dedi sonra cemi yürüten dede Nurettin dedeydi, çok güzel bir dille, o dedenin olumsuz konuştuğunu ve düşüncesinin yanlış olduğunu, Alevilerde bunun böyle olmadığını, kadın, erkek eşitliğini vs. çok güzel anlattı. Tabii ki oradaki halk da o dedeye karşı çıktı. "Sen nasıl böyle söyleyebiliyorsun" diye. Böyle bir durumla karşılaştım mesela.

Yaşadığı bu olayın yine de istisna olduğunu söylüyor. Alevi kültüründe kadın ve erkeğin beraber ibadet etmeleri, eşit düşündükleri temelinde bir algı yaratsa da ataerkil alışkanlıkların ve anlayışın günümüzde de kendini gösterdiğini reddetmemektedir.

Eskiden Anadolu kültüründe kadın erkekle beraber sofraya oturmazmış, bu Alevi kültüründe de var. Erkek oturacak önce, kadın sonra oturuyor. Anneler anlatıyor işte biz kayınbabamlarla beraber aynı sofraya oturmazdık. Bu onlarca bir saygı ölçütü. Bu ölçütün şekli değiştii tabii şu anda.. O zaman ben zannetmiyorum ki dedemin,(dedemle tanışmadığım için bilmiyorum ama) posta oturduğunda babaannemi yanına oturtmayacağına. Aynı sofraya oturmaz ama o inançsal anlamda kadının üstünlüğünü kabul eder diye düşünüyorum. Bazı ocaklarda, nadiren böyle karşı çıkışlara rastlanıyor, evet mesela onu bana söyleyen dedenin ocağı da Ağuiçen Ocağı'ydı işin garibi. Aynı ocak sahibiyiz aslında.

diyerek açık yüreklilikle bu bilgiyi bizimle paylaşıyor ve ekliyor;

Yani bu, kuşakla bağlantılı değil ben öyle düşünüyorum. Bu, inanca baktığı tarafla bağlantılı. Şimdi evet bizim için kadınlar önemlidir, şöyledir böyledir diyebiliyor ama” kadın posta oturamaz” diyor bir yandan. Onu şöyle düşünüyor; on iki imam süreğine baktığında hepsi erkek ve diyor ki on iki imamlar hep erkek. Bu soy erkekle gelir. Açıklaması öyle. Sonuçta bunları da bir anne doğurdu.

Kişisel tarihlerimizde büyüklerimizin sevgi ve şefkatine yakın erişimimizin olması veya onların birbirlerine duyduğu muhabbete tanıklık etmemiz toplumun genel pratiği olan bazı davranışlar uygulanırken göze batmayabiliyor. Türkan hanımın dedesinin büyük annesini yanına oturtmak konusunda tereddüt etmeyeceğine emin olduğu gibi. Nitekim pek çok diğer inanma biçimleri ve ritüellerine göre Alevi inancı ve pratiklerinde kadının erkekle yan yana olması önemli bir fark. Bu farkı, diğerleriyle birlikte baktığımızda görebiliyoruz. Oysa kendi içinde değerlendirdiğimizde Ataerkil toplumsal yapının varlığını ve işleyişini görmezden gelmek pek mümkün değil.

3.1 Kadın Zâkirler

Bu çalışmada kadın zâkirlerin, zâkir olma yolundaki hikâyeleri Türkan Akbıyık ve Pir Sultan Abdal Cemevi'nde bu işi öğrenmeye çalışan diğer kadınlar örneklemeden değerlendirilmektedir. Aslında karşılaşılan tablonun, zâkir olmaya çalışmaktan çok, kadının zaten kadın olarak bünyesinde var olan hayatı devam ettirme, aksaklıkları çözme ve düzeltme, yoluna koyma eğilimlerinin bir çıktısı olduğunu söylenebilir. Daha açıklayıcı olması açısından Türkan Akbıyık'ın kendi ağzından zâkir olma hikâyesine bakılması yerinde olacaktır:

Bizim ilk zâkirlik yapışımız şöyle oldu; O zaman cemevimiz henüz yoktu ve yılda bir ya da iki sefer cem yapabiliyorduk. Yine böyle bir cem hazırlığında dedeler geldiler ve 12 hizmeti kimin yapacağını sordular. Derneğin gençlerinden toplamaya çalıştık. Ben, bildiğim kadarıyla gençlere görevlerini anlatıyorum, öğretiyorum fakat zâkir yok. Dede de getirmemiş. Bu sefer zâkir arayışına giriyoruz, her saz çalanı da getiremezsin. Hangi hizmette, hangi deyiş okuyacak bilmiyor. Kısacası zorunluluktan, saz çalmayı ve deyişleri bildiğimiz için biz bu hizmeti görmeye başladık...

Akbıyk kadın zâkir olmayı tarif ederken şu ifadeleri de eklemektedir:

Topluluğun kadın zâkire bakışı çok güzel, daha önce hep erkekler yaptığı için, kadın zâkir görmek değişik geliyor. Gururlanıyorlar ve hatta "bizim de kızımız var, saz kursu veriyor musunuz? Nasıl bir eğitiminiz var?" gibi sorular soruyorlar. Zâkirliği sadece erkeklerin yapabileceği bir hizmet olarak görmekten ziyade, bu inanca gönül verenlerin, o meydanda bulunmak ve o aşk haline girmek isteyenlerin yapabileceği bir şey olarak görüyorum. Biz kadın zâkirler olarak biraz da bunu göstermiş oluyoruz. Zaten Alevi kültürü ve inancı kadınları ötelemiyor bu anlamda.

Dedenin yönlendirmesi ya da ihtiyaç halinde erkek zâkirlerle iş birliği yapabildiklerini de belirten Akbıyk'ın ifadelerinden Alevi kültürünün yapısal niteliklerinin kadınların zâkirlik yapmalarına engel teşkil edecek derecede güçlü bir erkek egemen yapıyla karşılaşmadıkları sonucunu çıkartmak mümkündür.

3. Görsel: Batıkent Pir Sultan Abdal Derneği, Nevruz Cemi Ankara 21.3.2023 Fotoğrafı Çeken: Fatma Sinem Kılıçaslan
Kişiler: Eylem Akbıyık, Zâkir Aydın Birkan Özkan, Zâkir Türkan Akbıyık, Dede İsmail Acar, Dede Hasan Şeneldik ve
Katılımcılar

4. Değişim

Yaşadığımız zamanda köyden kente göç, şehirleşme, teknolojinin kullanımı gibi etkenler hayatın kalabalıklaşmasına ve akışın hızlanmasına neden olmuştur.

“Modern insan hız yeteneğini bir makinaya devredince her şey değişir: Artık kendi gövdesi oyunun dışındadır ve bir hıza teslim eder kendini, cisimsiz, maddesiz bir hıza, katıksız hıza, esrime hıza” (Kundera, 2016 aktaran Atay, 2004, s.68). Elbette bu hıza teslim oluş, kültürün pek çok uygulamasının da paket hâlinde sunulmasına hatta bazı pratiklerin değişip, dönüşmesine neden olmaktadır. Örneğin halkbilimde geçiş ritüelleri olarak bildiğimiz evlilik aşamasının, kırsalda neredeyse bir haftaya yayılan ve her biri kendi içinde bereket ve kutsanma ayini şeklinde süren ve yöresine göre değişiklik gösteren kına, çeyiz çakma, damat okşaması, nahlil övme vb. uygulamaları görürüz. Buna karşılık şehirde birkaç saatte sonlanacak birçok ritüelin sıkıştırılmış ve paket

halinde sunulduğu salon düğünleriyle evlilik töreninin gerçekleşmesi makbul hale gelmiştir.

4.Görsel : Yenimahalle Nazım Hikmet Kültür Merkezi, Halk Ozanları Derneği, Genç Ozanlar Etkinliği Ankara 18 Mayıs 2019 Fotoğrafi Çeken: Kamber Nar Kişiler: Eylem Ulusoy Alankuş, Zâkir Türkan Akbıyık, Eylem Akbıyık

Bu hızlı geçişten elbette inançlar ve uygulamaları da nasibini almıştır. Aleviler, kırsalda, genellikle birbirini tanıyan ve aynı ocaktan olan bireylerin oluşturduğu cemaat yapısından, büyükşehirlerde çoğunlukla birbirleriyle bağı olmayan, farklı ocakların kültürel kodlarıyla donanmış bireylerin oluşturduğu etkinlik gruplarına geçiş yapmıştır. Bu gruptaki bireylerin, cemevinde gerçekleştirilen ayin ve törenler dışında, genellikle günlük yaşam birlikteliği yoktur. Farklı yerlerden gelen ve farklı ocaklara bağlı olan bu insanlar şehir ortamında ortak cemler düzenlerler. Nihayetinde bir cemevinde birden fazla zâkir olur ve cemleri dedelerle birlikte yürütürler. Oysa kırsalda dede ile birlikte gezen, yerleşik ve aynı ocak mensubu zâkir bulunmaktadır (Er, 2014, s. 81). Bu durum, hayatın kalabalıklaşması, akışın hızlanması ve şehirleşmenin getirdiği değişimin inanç uygulamalarına yansımaya örnek olabilir.

Türkan Akbıyık'ın aşağıdaki ifadelerinin değişimin anlaşılmasına yardımcı olduğu söylenebilir:

Şehir ortamında cemin bir takvimi yok. Eskiden köylerde mesela her perşembe cem tutarlarmış çünkü cuma günleri tatılmış. Aslında perşembeye bir kutsiyet

verdiklerinden değil ama bu gün zamanla insanlarımızın gözünde kutsallaşüyor. O inanç kimseye zarar vermez öyle düşünsün çok da önemli değil. “Aaaa böyle! Kesinlikle olmaz” tarzında bir şey söyleyemeyeceğim. Eskiden öyle yaparlarmış ama şimdi şehir ortamında bakıyorsun herkes zaten iş, güç, çoluk- çocuk, okuldu vs. insanlar evlerine zor düşüyorlar işten. Düşünsenize her perşembe burada cem yaptığımızı, hiç kimse gelmez. Burada yukarıda bir cemevi daha var Serçeşme Cemevi, onlar mesela her Perşembe muhabbet yapıyorlardı. Belli bir süre sonra, evet insanların gelmediğini onlar da gördüler ve azalttılar. Şu anda zannederim yapmıyorlar. Biz, Şubat Hızır ayı olduğu için, belli dönemlerde yapmaya çalışıyoruz. Mart da Nevruz Cemi yapıyoruz. On iki imam oruçlarından sonra da cem yapmamız gerekiyordu ama cemevimiz inşaat halinde olduğu için yapamadık. Belli dönemlerde Nevruz Cemi, Hızır Cemi, ondan sonra Birlik Cemi adı altında cemler düzenliyoruz. Birlik Cemi her hangi bir güne tekabül etmiyor ama uzun süredir yapmamışsak insanlar da istiyorsa, bekliyorsa yapıyoruz.

Türkan Akbıyık'ın şu sözleri ise eski ile yeni arasındaki farkın; bir başka ifadeyle sosyal dönüşümlerin yarattığı farklılaşmaların duygusal yönü ve etkileşim boyutundaki değişimler hakkında önemli ipuçları vermektedir:

Hüseyin Özyazıcı,(Adoğ lakaplı) inanılmaz bir zâkirdi. Eski ile yeniyi kıyaslamam gerekirse ilk aklıma gelen isim. Cem Âşığı. Ben eskilerden çok aşırı dinlememişimdir ama dinlediklerim arasında kesinlikle mükemmeldi. Duyguyu en kuvvetli şekilde geçiriyordu. Beynine işliyordu ya! Hüseyin Özyazıcı'yı dinlerken tüylerin diken diken olurdu öyle biriydi.

Kayıtları var internette ama oradan dinlemekle canlı dinlemek çok farklı. Eskilerin icrasındaki duygu yoğunluğunu hissediyorsun, anlıyorsun zaten. O ortamda büyüyen ve bulunanlarla karşılaştığımızda bizler kendimizi de katarak konuşuyorum, yüzeysel kalıyoruz onların yanında. Yanından bile geçemeyiz aslına bakarsan. O kadar içten, o kadar doğal.

Tabii ki bu durum en önemli etkeni şehir hayatının farklılaştırması. O sürekli cemlerde yetişmiş, şimdi benimle bir olabilir mi? Ben burada “Öğreti Cemleri” dediğim, sadece insanlar öğrensin diye yapılan cemlerde zâkirlik ederken, o gerçek cemlerin içinde büyümüş. Oradaki insanların duygularını hissetmiş. Burada ceme katılan insanlar bir süre sonra saate bakmaya başlıyor “. Haydi dede bitirsen de gitsek” tarzında sabırsız davranışlar sergiliyor. Dediğim gibi zaten kimse birbirini tanımıyor. Evet, ben tabii ki bitse de gitsek modunda çalmıyorum, ben de hissediyorum ama bazı cemlere gelen kişilerden o elektriği alamıyorsun çünkü dinlemiyor. Sadece oraya “Cem nasılmış bir bakayım” diye

gelmiş, konuşuyor kendi arasında. Bu beni etkiliyor tabi. şimdi bu ortamda o eski havayı yakalayamıyorsun. O aşka gelemiyorsun zaten.

Burada karşımıza çıkan tabloda iki önemli sonuca varıyoruz. Birincisi geleneği sürdürmek ve inancın değerlerini yaşatmak için değişen yaşam koşullarına ve hayatın hızına rağmen maneviyatını siper edip yola hizmet eden bir kadın. İkincisi hayatı seyirlik hale getiren teknolojinin ve onun sayesinde her türlü ihtiyacına hızla ulaşıp tüketebilen günümüz insanının, manevi bir alanda olsa bile tahammülsüzlüğünü göstermekten çekinmeyen halı. Sıkıştırılmış şekilde yaşamanın çıktısı olarak yeni eylemler bütününün hayatımıza eklendiğini görüyoruz.

Sonuç

Alevi inancının pratikleri ve bunların aktarımı yazılı kaynaklardan ziyade sözlü ürünler aracılığıyla yapılmaktadır. Kültürel aktarım söz ve müziğe ahenkli hareketlerin eklenmesiyle gerçekleştirilir. İnancın temel özelliklerini, değerlerini anlatma ve sürekliliğinin sağlanmasında zâkirlik önemli bir hizmet dalıdır. Bu çalışmada, zâkirlerin bu mertebeye ulaşmada bazen usta-ıracak ilişkisiyle, bazen direkt o kültürün içene doğmaları sebebiyle nasıl bir eğitim süreci geçirdikleri bilgisine ulaşılmıştır.

Zâkir'in Alevi inancına özgü deyiş, nefes, duvaz, miraçlama, semah gibi söylenceleri bilmesi ve saz alması hizmetin en iyi şekilde görölmesinin vazgeçilmez koşuludur. Bu sebeple kendini topluluğa kabul ettirirken sahip olması gereken meziyetler öğrenilmiş, zikirde repertuar olarak söylenen söylenmeyenler ayırımına ulaşılmıştır.

Zâkirlerin belli bir ocağa ya da yöreye mensup olup olmamalarının gerekliliği tespit edilmiş ve saz çalan meraklı amatörün hizmete dâhil olmak için neler yapması gerektiğine dair süreç ortaya konulmuştur. Zâkiriğin soya dayalı bir yapısı olmasa da çoğunlukla zâkirler bir önceki kuşakta ailede zâkirlik hizmetinde bulunmuş kişilerden geleneği öğrenmektedirler. Bu bağlamda konu toplumsal ilişkiler açısından da değerlendirilmiştir.

Kadınların cemlere katılması ve erkeklerle birlikte ibadet etmeleri Aleviliğin en belirgin özelliklerindedir. Modern yaşamda kadının hayatın her alanındaki görünürlüğu, Alevi inancında zaten ayrı olmayan kadını daha da ön plana çıkarmıştır. Bu açıdan kadın zâkir olmayı, bir kadın zâkirin bakış açısıyla dinlerken, zorlukları ya da avantajları tespit edilmiştir.

Son olarak hayatın değişiminin, zamanın getirdiklerinin inancın pratiklerine nasıl etki ettiği üzerine yapılan gözlem paylaşılmıştır. Geleneksel pratiklerin metalaşarak dışarıdan bakan izleyiciler tarafından tüketilebilecek objelere dönüştürülmesi şeklinde tanımlanabilecek “folklorizasyon” kavramıyla düşüncecek olursak çalışmada zâkirlik geleneğinin folklorizasyona uğramaktan ziyade hayatın akışı yönünde geçirdiği değişim dönüşüme göre şekil aldığı ve sonraki kuşaklara, yaşayan bu yeni haliyle aktarıldığı tespit edilmiştir (Pietrobruno, 2018, s. 56).

Çalışmanın ana konusunu oluşturan Alevi inancındaki zâkirlik hizmeti ve kadın zâkirler hakkında Türkan Akbıyık’la yaptığımız derinlemesine görüşmenin sonuçlarından elde ettiğimiz verilere daha çok yer verilmiştir. Bundaki amacımız, hayatın içinde bizzat bu konumda yaşayan kişinin duygularını, düşüncelerini ve beklentilerini en özgün haliyle iletmek olmuştur.

Notlar

ⁱ Kültürel Evrensel: Her kültürde, tüm insan popülasyonlarınca paylaşılan belli biyolojik, psikolojik, toplumsal ve kültürel özelliklere denir. Örneğin en önemli kültürel evrenseller arasında ensest yaşağı yer alır (Kottak, 2002, s. 57).

ⁱⁱ VELİ AYKUT: Şanlıurfa’nın Kısas Köyü’nde 1962’de doğmuştur. Zâkirliği babası Hacı Bektaş-ı Veli Dergâhının Güneydoğu Anadolu Vekili asıl adı Hamdullah olan Âşık Büryani’den ve yöresinin geleneğini bilen kişilerden öğrenmiştir. 1978 yılında Hacı Bektaş-ı Veli evlatlarından Emrullah Ulusoy tarafından “Dertli”, Bektaş Ulusoy tarafından ise “Divani” mahlası verilmesiyle eserlerinde “Dertli Divani” mahlasını kullanmaya başlamıştır. Veli Aykut zâkirliğin özünü koruyarak ve bu doğrultuda yeni çıraklar yetiştirerek geleneği sürdürmektedir. (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yaşayan Miras ve Kültürel Etkinlikler Genel Müdürlüğu Web Sitesi)

ⁱⁱⁱ Kadın Nefesler <https://www.youtube.com/watch?v=kQm7UjoMSio>

^{iv} Zâkirin yanında durup saz çalan biri belki Alevi olmayabilir ama “Zâkir” hizmetini yürüten birinin Alevi olmaması veya en azından yola kabul edilmiş, “ikrar vermiş” biri olmaması pek kabul görececek bir durum değil. Geleneksel kır/köy Aleviliğinin pratiğinde mümkün olmayan bu durumun, son 20-30 yıllık süreçte büyükşehirlerde görülen Aleviliğin yaşanma süreçlerinde, geleneksel kalıpları zorlayan pratiklerden biri gibi duruyor ama hala bu konuda büyük bir direnç bulunmaktadır. Şehirlerde Alevilerin kırdaki gibi kapalı gruplar halinde yaşamaması, cemevlerinin birer kültür merkezi işlevi görerek Alevi olmayan kişilerin de Cemlere alınabilmesi veya Cemevinde yapılan diğer etkinlik ve kurslara dahil olabilmeleri gibi nedenlerle “Aleviliğe gönül vermiş kişilerin” zamanla Cemin-12 hizmetin birer parçası olabileceği gibi bir algı oluşmakta, bu örnekler varsa da çok spesifiktir.

Kaynaklar

Atay, T. (2004). *Yaşasın meşhuriyet çağı! Popüler kültürden kitle kültürüne Türkiye izlenimleri*. Epsilon.

Coşkun, N. (2014). *Anadolu Alevilerinde cemler ve bu cemlerin sosyokültürel hayattaki işlevler*. folklor/edebiyat,78: 9-20.

- Doğan, G. (1998). *Alevilik'te ön bilgiler ve cem, Zâkirlik*, Can.
- Emiroğlu, K. , Aydın, S. (2003). *Antropoloji sözlüğü*. Bilim ve Sanat.
- Er, P. (2014), *Yaşayan Alevilik*. Barış.
- Güneş, D. (2013). *Tokat yöresi Alevi-Bektaşî inancında zâkirlik geleneği*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi
- Kottak, C,P. (2002). *Antropoloji, insan çeşitliliğine bir bakış*. Ütopya.
- Okan, N. (2016). *Canların cinsiyeti Alevilik ve kadın*. İletişim.
- Ong,W.J. (2014).*Sözlü ve yazılı kültür sözün teknolojileşmesi*. Metis
- Pietrobruno, S. (2018). *Soküm sözleşmesi kültürel araştırma ve somut olmayan kültürel miras*. (Çev: Büyükkayıkçı, M.). Ankara. (2009).
- Yıldırım, R. (2018). *Geleneksel Alevilik inanç, ibadet, kurumlar, toplumsal yapı, kolektif bellek*. İletişim.

Elektronik Kaynaklar

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yaşayan Miras ve Kültürel Etkinlikler Genel Müdürlüğü,(2009). *Veli Aykut (Dertli Divani)*. <https://yakegm.ktb.gov.tr/TR-258791/veli-aykut-dertli-divani.html> Erişim Tarihi 17.06.2024

Kurt, N. (2019), *Alevi erkânında zakir ve bağlama, repertükül: Repertuar türküleri külliyyatı*. <https://www.repertukul.com/Makaleler--ALEVI-ERKANINDA-ZAKIR-VE-BAGLAMA> Erişim Tarihi: 17.06.2024

Tarık Kavut Medya. (7.7.2023). KADIN NEFESLER - Hitab-ı Eleste (Official Video) © 2023 Tarık Kavut Medya. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=kQm7UjoMSio>

